

ΤΟ ΕΠΙΡΡΗΜΑ ΤΑΧΑ: ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΩΥΣΙΑΔΗΣ

This study discusses the semantic changes of the Greek adverb *τάχα* and the central role of grammaticalisation to the shifts involved. The semantic history of *τάχα* («quickly, immediately» → «perhaps, maybe» → «allegedly, supposedly») is not explored through a modelled path for semantic change, but as a procedure accounting on the context dependency of meaning. After systematic consideration of extensive linguistic material, it appears that *τάχα* had gradually adjusted to different syntactic environments, which lead to reanalysis (manner adverb → sentential adverb), expansion of appropriate contexts of use and participation to new grammatical constructions. In the process, the adverb has undergone a sequence of alterations, changing the distribution of semantic load and, therefore, its function as part of grammar.

1. Εισαγωγή

Από μια άποψη η ιστορία των σημασιών τού επιρρήματος *τάχα* φέρνει στον νου μερικά εγκαταλελειμμένα γεφυράκια που συναντά κανείς σε ορεινές ή ακατοίκητες περιοχές: Συνδέουν τις όχθες ενός ποταμού, αλλά δεν υπάρχει πλέον δρόμος που να οδηγεί εκεί. Ουσιαστικά, δεν χρησιμεύουν πια στη συγκοινωνία. Ορισμένες μεταβολές σημασίας τού επιρρήματος *τάχα* φαίνονται εξίσου απομονωμένες από το σύνολο των παρατηρούμενων τάσεων και μέχρι τώρα δεν έχουν αναλυθεί συστηματικά, ώστε να προσδιοριστεί η πορεία ή ο δρόμος που είχε οδηγήσει κάποτε σε αυτές.

Συγκεκριμένα, στην ιστορία τού επιρρήματος, το οποίο προέρχεται από το επίθετο *ταχύς*, συναντούμε τρεις βασικές σημασιακές φάσεις:

Φ1: «γρήγορα, αμέσως» (αρχική σημασία)

Φ2: «ίσως, πιθανόν» (αρχαία έως μεσαιωνική σημασία)

Φ3: «δήθεν», «άραγε» (ελληνιστική σημασία μέχρι και σήμερα)

Στόχος τού παρόντος μελετήματος είναι να εντοπίσει τον μηχανισμό που συνέδεσε τις Φ1 και Φ2 (κυρίως), εξετάζοντας λεπτομερώς τα κυριότερα συμφοραζόμενα και το γλωσσικό περιβάλλον που ευνόησε τη μεταβολή. Από τη με-

λέτη του υλικού συνάγεται επίσης ότι το επίρρημα τάχα βρισκόταν επί αρκετούς αιώνες καθ' οδόν προς πλήρη γραμματικοποίηση, αλλά οι δραστικές αλλαγές του συντακτικού περιβάλλοντος άφησαν την εν λόγω πορεία ημιτελή, σταθεροποιώντας μόνο τη μεταβολή στη σημασία.

2. Γραμματικοποίηση και αλλαγή σημασίας: βασικές αρχές

Ο ρόλος τής γραμματικοποίησης ως παράγοντα σημασιακής μεταβολής έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτός τις τελευταίες δεκαετίες και έχει αποβεί εξαιρετικά καρποφόρος όταν παρακολουθείται συστηματικά. Ως γραμματικοποίηση ορίζεται ειδικότερα *“η δυναμική μονόδρομη ιστορική πορεία, κατά την οποία λεξικά στοιχεία αποκτούν με την πάροδο του χρόνου νέα ιδιότητα ως γραμματικοί, μορφοσυντακτικοί τύποι και περαιτέρω κωδικοποιούν σχέσεις που είτε δεν είχαν κωδικοποιηθεί προηγουμένως είτε είχαν κωδικοποιηθεί διαφορετικά”*¹ ή απλούστερα *“η διαδικασία που οδηγεί από τα λεξήματα στους γραμματικούς σχηματισμούς”*².

Η γραμματικοποίηση συμβάλλει ή συμμετέχει στη σημασιακή μεταβολή, επειδή συνδέεται με τη γενικότερη τάση του ομιλητού να παράγει λόγο αυξημένης υποκειμενικότητας, δηλαδή να αποτυπώνει όλο και περισσότερο στην ομιλία την προσωπική, υποκειμενική του στάση. Η υποκειμενοποίηση [subjectification] του λόγου περιλαμβάνει τη βαθμιαία ενσωμάτωση στην ίδια τη λέξη λειτουργιών που προηγουμένως επιτελούνταν με τη συνεργασία του συντακτικού περιβάλλοντος ή απλώς υπονοούνταν με βάση εξωγλωσσικά στοιχεία τής επικοινωνίας. Όταν η λέξη απορροφήσει τέτοιες λειτουργίες, αυτό αποτελεί στην πραγματικότητα συμβατικοποίηση του υπονοήματος [conventionalisation of implicature] και συνοδεύεται από διαμόρφωση νέας σημασίας, η οποία βαθμηδόν επισκιάζει ή εκτοπίζει την αρχική³.

Βασικό ρόλο στη διαδικασία τής γραμματικοποίησης παίζει ο συντακτικός μηχανισμός τής επανάλυσης, ο οποίος περιλαμβάνει την υιοθέτηση διαφορετικής μορφοσυντακτικής λειτουργίας και συμπεριφοράς εκ μέρους του λεξήματος. Ο μηχανισμός αυτός στην πραγματικότητα *“μεταβάλλει την υποκείμενη δομή ενός συντακτικού σχήματος και δεν συνεπάγεται άμεση ή εμφανή τροποποίηση της εξωτερικής του δηλώσεως”*⁴. Ως αποτέλεσμα της επανάλυσης

1. Traugott & König 1991: 190.

2. Lehmann 1995: XVIII. Παραπλήσιοι ορισμοί στους Hopper & Traugott (1993: 1), Pagliuca (*“η εξέλιξη λεξικών και φραστικών τύπων και σημασιών σε γραμματικούς”*, 1994: ix) και Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991).

3. Τόσο η υποκειμενοποίηση όσο και η συμβατικοποίηση του υπονοήματος αναλύονται εκτενώς από την Traugott (1989: 35), τους Bybee, Perkins & Pagliuca (1994: 266) και κυρίως από τους Traugott & Dasher (2001: κεφ. 2).

4. Harris & Campbell 1995: 61.

μπορεί να νοηθεί επίσης –πράγμα που κατ' εξοχήν αφορά στην προκειμένη περίπτωση– η αλλαγή τής συντακτικής λειτουργίας ενός επιρρηματος από τροπικό σε προτασικό, όπως έχει παρατηρηθεί ιστορικά με μερικά επιρρηματικά στοιχεία, τα οποία κατόπιν κατέληξαν δείκτες ομιλίας (discourse markers, λ.χ. *πράγματι, εξάλλου, indeed, actually* κτλ.).

Η επισταμένη μελέτη αυτής της διαδικασίας έχει οδηγήσει σε συμπεράσματα τα οποία τείνουν να γίνουν κοινώς αποδεκτά. Όσα αφορούν στη συγκεκριμένη περίπτωση και θα εφαρμοστούν στη συνέχεια στο επίρρημα *τάχα* είναι τα εξής:

1. Ο εντοπισμός τής επανάλυσης στηρίζεται στον ακριβή προσδιορισμό τού *συγκεκριμένου* [context] και ειδικώς των περιπτώσεων που χαρακτηρίζονται από αμφισημία. Αποδεικνύεται ότι ακόμη και λιγότερο εμφατικές χρήσεις ενός λεξήματος αποκτούν κεντρικό ρόλο στη σημασιακή μεταβολή, εφόσον εμφανίζουν αυξημένη συχνότητα⁵.
2. Η μεταβολή σημασίας που οφείλεται σε επανάλυση γίνεται αρχικώς αισθητή ως *αποχρωματισμός* [bleaching] τής σημασίας. Τελευταία ο αμφιλεγόμενος αυτός όρος τείνει να αντικατασταθεί από την αναφορά στη λειτουργία τής *γενικεύσεως* [generalisation], η οποία νοείται ως “*απώλεια ειδικών χαρακτηριστικών τής σημασίας με επακόλουθη επέκταση των κατάλληλων συμφραζομένων χρήσεως ενός γραμματικού μορφήματος*”⁶. Αν ένα επίρρημα, εν προκειμένω, μεταβληθεί από τροπικό σε προτασικό, αυτό επιφέρει αύξηση της συχνότητας χρήσεώς του, επειδή διευρύνει την εμβέλεια του συντακτικού του πεδίου και επομένως αυξάνει τα είδη συγκεκριμένου που είναι κατάλληλα για αυτό.
3. Η αύξηση της συχνότητας χρήσεως συνεπάγεται περαιτέρω την ενσωμάτωση της πραγματολογικής εμφοράς [pragmatic inference] στη λέξη και τη βαθμιαία ένταξή της σε αυτή καθ' αυτήν τη σημασία. Η συχνή επανάληψη μιας λέξεως ή ενός συντακτικού σχήματος επιφέρει σταδιακή απώλεια της σημασιακής ισχύος –στάδιο που αποκαλείται *προσαρμογή* [habituation]– και οδηγεί σε *αυτοματοποίηση* [automatisation] τής λειτουργίας τής συντακτικής δομής, ευνοώντας τον σχηματισμό νέων μονάδων (λ.χ. *θέλω ίνα > θα*⁷). Η προσαρμογή ενός επιρρηματος και η απώλεια τής αρχικά τροπικής σημασίας του καθιστά τον ρόλο του απλώς ενισχυτικό τής κυρίαρχης δομής, πράγμα που πιθανώς θα εγείρει την ανάγκη για περαιτέρω έμφαση ή διασάφηση από άλλα στοιχεία⁸.

5. Timberlake 1977: 149.

6. Bybee, Perkins & Pagliuca 1994: 284· DeLancey 1993: 3. Για την άστοχη χρήση τού όρου *αποχρωματισμός* εξαιρετική είναι η ανάλυση της Eckardt (2002: 54-57).

7. Joseph 2003.

8. Για τη συχνότητα και την προσαρμογή σημαίνουσα θέση κατέχουν οι συμβολές τού Haiman (1994) και κυρίως τής Bybee (2003). Σχετικά με την τάση για ενίσχυση της εκφραστικότητας ο Meillet είχε προ πολλού επισημάνει: “Οι γλώσσες ακολουθούν

4. Η γραμματικοποίηση και η επανάλυση επηρεάζουν τη συνταγματική ή δομική εμβέλεια [structural scope] του τύπου και συχνά αυξάνουν την εξάρτησή του από συντακτικές θέσεις ή ρόλους. Αυτό μερικές φορές συνδέεται με δραστικό περιορισμό των θέσεων του στοιχείου στην πρόταση, κυρίως όμως συνεπάγεται τη δέσμευσή του σε συγκεκριμένη συντακτική *θυρίδα* [slot] και τον σχηματισμό φράσεων ή στερεότυπων σχημάτων που το περιέχουν⁹. Ειδικώς όσον αφορά στα επιρρήματα, έχει διατυπωθεί η ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι “ένα επιρρηματικό [στοιχείο], λ.χ. ένα τροπικό επίρρημα, θα αποδεδεσμευτεί από την τυπική, ενδοφραστική του θέση εντός του κατηγορήματος, όπου διαθέτει περιορισμένη συντακτική εμβέλεια και προσδιορίζει πραγματολογικά το γεγονός που δηλώνεται από το κατηγορημα, μετακινούμενο σε οποιαδήποτε θέση αποτελεί την τοποθεσία για ευρείας εμβέλειας προτασιακά επιρρήματα”¹⁰.

Οι παρατηρήσεις αυτές αποτελούν το βασικό θεωρητικό υπόβαθρο για την παρακολούθηση κάθε φάσης τού επιρρηματος *τάχα*, καθώς και για την ερμηνεία των μεταβολών του.

3. Φάση 1: προσδιορισμός τής αμφισημίας

Σε ολόκληρο τον Όμηρο το επίρρημα *τάχα* σημαίνει αποκλειστικά «γρήγορα» και είναι συνώνυμο των *ταχέως*, *τάχιστα*, που επίσης προέρχονται από το επίθετο *ταχύς*. Η αρχική αυτή σημασία είναι επίσης συνήθης στη λυρική ποίηση:

1. *νῦν μὲν πειρᾶται, τάχα δ' ἔψεται νῆας Ἀχαιῶν* (Ιλ. Β 193)
2. *τάχα δὲ Κρονίδαο Ζηνὸς υἱοὶ τρεῖς ἀκαμαντομάχαι ἦλθον* (Πινδ. Πυθ. 4.171)

Η σημασία «ίσως» αρχίζει να υπολανθάνει στον Ησίοδο και κερδίζει έδαφος στην τραγική ποίηση και την αττική πεζογραφία. Η άποψη ότι αυτή η δεύτερη σημασία είναι απλώς παράγωγη της πρώτης ή προϊόν της –όπως αναφέρεται στο λεξικό τού Chantraine– δεν είναι ισχυρή. Από παρόμοια οπτική γωνία προσέγγισε τη μεταβολή και ο Ανδριώτης, ο οποίος παρέβαλε την εξέλιξη του επιρρηματος *τάχα* με το επίθετο *κοντό* τής Κρητικής διαλέκτου, σημειώνο-

ένα είδος κυκλικής αναπτύξεως: προσθέτουν βοηθητικές λέξεις, για να αποκτήσουν ένταση στην έκφραση· οι λέξεις αυτές εξασθενούν και καταλήγουν σε απλά γραμματικά εργαλεία. Προσθέτουμε νέες ή διαφορετικές λέξεις προς όφελος της έκφρασης· η εξασθένηση ξαναρχίζει και ούτω καθεξής χωρίς τέλος” (1912: 140).

9. Η διαπίστωση αυτή απορρέει από τις παραμέτρους τής γραμματικοποίησης που πρότεινε ο Lehmann (1995[1982]: 164).

10. Traugott 1995.

ντας ότι "ἀπό τής ἐπιρρηματικῆς σημ. τοῦ «χρονικῶς πλησίον», τοῦ «ταχέως» (ἀρχ. τάχα) μετέπεσε τὸ κοντό, ὅπως καὶ τὸ τάχα, εἰς τὴν σημ. «ἄραγε»"¹¹.

Εντούτοις, η απλή παράθεση της σημασιακής αλλαγής δεν συνεπάγεται εσωτερική γραμμική ερμηνεία της. Η έννοια «πλησίον» έχει αντληθεί εκ των υστέρων από το διαλεκτικό επίθετο κοντό ως πρόσφορος συνδετικός κρίκος, παραβλέποντας ότι μεταξύ των σημασιών «γρήγορα» και «άραγε» παρεμβάλλονται αρκετοί αιώνες κατά τους οποίους το τάχα σημαίνει μόνο «ίσως, πιθανόν». Η φάση αυτή, που δεν πρέπει να παρακαμφθεί, δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί απλώς ως εξέλιξη της προηγούμενης, ιδίως αν λάβουμε υπ' όψιν ότι κανένα από τα αρχαία συνώνυμα του τάχα (*ἄλλα, ὠκέως, ὄξεως, αἴφνης, λαιψηρῶς*) δεν την εμφανίζει ούτε έχει παρατηρηθεί, όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, σε άλλες Ι.Ε. γλώσσες. Είναι επομένως απαραίτητο να μελετηθεί το γλωσσικό περιβάλλον τού επιρρηματος με αφετηρία τις περιπτώσεις που παρουσιάζουν αμφισημία.

Οι πρώτες τέτοιες μαρτυρίες συναντώνται στον Ησίοδο:

3. *εἰ δὲ κεν ἐργάζῃ, τάχα σε ζηλώσει ἀεργὸς πλουτεῦντα*
(*Εργα και Ημ.* 312)
4. *εἰ γάρ κεν καὶ σμικρὸν ἐπὶ σμικρῷ καταθεῖο καὶ θαμὰ τοῦτ' ἔρδοις, τάχα κεν μέγα καὶ τὸ γένοιτο* (αυτόθι 361-2)
5. *εἰ δὲ κακὸν εἴποις, τάχα κ' αὐτὸς μείζον ἀκούσῃς*
(αυτόθι 721)

Από τις περιπτώσεις αυτές είναι φανερό, κυρίως στα παραθέματα (4) και (5), ότι το τάχα ταλαντεύεται μεταξύ των σημασιών «γρήγορα» και «ίσως». Το γλωσσικό περιβάλλον που ευνοεί την παρατηρούμενη αμφισημία έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Το επίρρημα συναντάται στην απόδοση υποθετικών προτάσεων, δηλαδή σε περιβάλλον που κατ' εξοχήν εκφράζει την πιθανότητα.
2. Το επίρρημα κλίνει προς την αρχική εμφατική θέση τής προτάσεως.
3. Στα παραθέματα (4) και (5), όπου η σημασία «ίσως» φαίνεται εγγύτερη, το επίρρημα συνοδεύεται από ευκτική έγκλιση –και μάλιστα δυνητική ευκτική, προηγούμενου πάντοτε του μορίου *ἄν (κε)*– η οποία δηλώνει την πιθανότητα ή τη δυνατότητα.

Η χρήση τού επιρρηματος τάχα σε αυτές τις πρώιμες αμφισημες περιπτώσεις φαίνεται να ορίζει τον βαθμό ισχύος τής πιθανότητας. Για να σημειωθεί με τη μέγιστη πειστικότητα ότι η σκέψη τού ομιλητού είναι ισχυρή και η δήλωσή του βάσιμη, ότι δηλαδή κάτι πρόκειται να συμβεί «ευθύς αμέσως» ως επακόλουθμα των προαναφερθέντων, το τάχα, αν και ακόμη είναι τροπικό επίρρημα, καλείται να διασαφήσει το δυνητικό στοιχείο και να λειτουργήσει εμφαιτικά. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η δυνητική ευκτική

11. Ανδριώτης 1960: 91.

χρησιμοποιείται στους υποθετικούς λόγους, όταν η υπόθεση αναφέρεται σε παρούσα ή μέλλουσα κατάσταση, η πραγματοποίηση της οποίας θεωρείται ισχυρή από τον ομιλητή¹².

4. Φάση 2: σταθεροποίηση και πορεία προς γραμματικοποίηση

Η σύνδεση του *τάχα* με δυνητική ευκτική και η χρήση τού σχήματος αυτού σε αποδόσεις υποθετικών συλλογισμών ή ως έκφραση πιθανότητας αποβαίνει καθοριστική για την εξέλιξη του επίρρηματος. Στους τραγικούς ποιητές (6ος-5ος αι. π.Χ.) η αρχική σημασία «γρήγορα» έχει δραστικά περιοριστεί, το δε γλωσσικό περιβάλλον σταθεροποιείται προς την κατεύθυνση που φανερώνουν οι ακόλουθες παραθέσεις:

6. *εἰ δ' ὦδε τραχεῖς καὶ τεθηγμένους λόγους ῥίψεις, τάχ' ἄν σου καὶ μακρὰν ἀνωτέρω θακῶν κλύοι Ζεὺς* (Αισχ. Προμ. Δεσμ. 311-3)
7. *εἰ δ' ἢ Διὸς παῖς παρθένος Δίκη παρῆν ἔργοις ἐκείνου καὶ φρεσίν, τάχ' ἄν τόδ' ἦν* (Αισχ. Επτὰ ἐπὶ Θήβ. 662-3)
8. *καὶ γὰρ τάχ' ἄν τις οἰκτίσας ἰδὼν τάδε ὕβριν μὲν ἐχθήρειεν ἄρσενος στόλου, ὑμῖν δ' ἄν εἴη δῆμος εὐμενέστερος* (Αισχ. Ικέτ. 486-8)
9. *ἀλλ' εἴπερ ἔστι τῆδε θῆμέρα, τάχ' ἄν γενοίμεθ' αὐτοῦ σὺν θεῶ σωτήριοι* (Σοφ. Αἴας 778-9)
10. *ὅστις γὰρ ἦν ἐκείνον ὁ κτανὼν τάχ' ἄν κάμ' ἄν τοιαύτη χειρὶ τιμωρεῖν θέλοι* (Σοφ. Οιδ. Τύρ. 139-40)
11. *ἀλλ' ἦλθε μὲν δὴ τοῦτο τοῦνειδος τάχ' ἄν ὀργῇ βιασθὲν μᾶλλον ἢ γνώμη φρενῶν* (αυτόθι 523-4)
12. *εἰτά σοι τάχα ὄρνις γένοιτ' ἄν τοῖσι μέλλουσιν γάμοις θανοῦσ' ἐμὴ παῖς, ὃ σε φυλάσσει χρεῶν* (Ευριπ. Ιφιγ. ἐν Αὐλ. 987-9)
13. *χρήση δὲ καὶ σὺ τοῖς ἐμοῖς λόγοις τάχα, ὅταν πέλας σῆς φάσανον δέρης ἴδης* (αυτόθι 1428-9)

Τα παραθέματα αυτά προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την αποσαφήνιση της μεταβολής και τη σταθεροποίησή της. Συγκεκριμένα:

1. Η δήλωση της πιθανότητας είναι εμφανής και κυρίαρχη. Το επίρρημα εισάγει την απόδοση του συλλογισμού, ακόμη και όταν συνοδεύει μετοχή: (11).
2. Το επίρρημα λειτουργεί σε όλες τις περιπτώσεις ως προτασικό, πράγμα που επιτείνεται από την τάση για τοποθέτησή του στην αρχή τῆς προτάσεως που εισάγει¹³: (6), (7), (8), (9).

12. Schwyzer & Debrunner 2002 [1950]: 408, 413· Humbert 1957 [1954²]: 212.

13. Την τάση αυτή στην Αγγλική ως σημείο τῆς πορείας προς γραμματικοποίηση εξετάζει ισορροπημένα η Anderson (2000).

3. Η έγκλιση που ακολουθεί είναι, κατά κανόνα, δυνητική: ευκτική (6), (8), (9), (10), (12), οριστική (7).
4. Το επίρρημα *τάχα* βαθμhdόν απορροφά το πιθανολογικό υπονόημα των συμφραζομένων του και αποκτά αυτοτελώς τη σημασία «ίσως», ακόμη και όταν δεν συνοδεύεται από δυνητική έγκλιση: (13).

Συνεπώς, η μεταβολή σημασίας τού επιρρήματος θα πρέπει να κατανοηθεί ως προϊόν μετακινήσεως του πραγματολογικού-σημασιακού φορτίου από το συγκεκριμένο στην ίδια τη λέξη. Η υποκειμενική θεώρηση του ομιλητού μετακινείται στη λέξη, η οποία τείνει να εκφράσει τη στάση του εμφατικότερα και, ως εκ τούτου, σαφέστερα. Κατόπιν, η προσαρμογή τού επιρρήματος στο γλωσσικό περιβάλλον συνοδεύεται από βαθμιαία απώλεια της αρχικής του σημασίας, η οποία από τον 4ο αιώνα π.Χ. απαντά πια σπάνια.

Η αλλαγή αυτή είχε, όμως, επιπρόσθετες συνέπειες, που επιτρέπουν την παρακολούθηση της πορείας τού *τάχα* προς γραμματικοποίηση. Κατ' αρχάς παρατηρείται σημαντική αύξηση της *συχνότητας χρήσεως* του επιρρήματος, καθώς η νέα σημασία τού προσφέρει λειτουργικό ρόλο σε νέα συμφραζόμενα. Το επίρρημα δεν απαιτεί πλέον απαραίτητως την ύπαρξη υποθετικού συλλογισμού, αλλά εκφράζει επίσης πιθανότητα, ήπια αμφιβολία, ειρωνεία ή μετριάζει προηγούμενη δήλωση:

14. οὔτοι δὲ τάχ' ἄν, οὓς ἄρτι ἔλεγον, μείζω τινὰ ἢ κατ' ἄνθρωπον σοφίαν σοφοὶ εἶεν, ἢ οὐκ ἔχω τί λέγω (Πλάτ. *Απολ.* Σωκρ. 20d-e [ειρωνεία])
15. τάχα δ' οὖν ταῦτα μῦθος σοὶ δοκεῖ λέγεσθαι ὥσπερ γραός καὶ καταφρονεῖς αὐτῶν (Πλάτ. *Γοργίας* 527a [αμφιβολία])
16. τάχα δὲ καὶ ἡ τοῦ πυρός φύσις, εἰ ἔτυχε, τοιαύτη τίς ἐστίν (Αριστ. *Περὶ ζῶων μορ.* 649a [πιθανότητα])

Μία ακόμη συνέπεια, η οποία σχετίζεται ευθέως με τη γραμματικοποίηση, είναι η *επανανάλυση* και, εν προκειμένω, η αλλαγή συντακτικού ρόλου τού *τάχα*, το οποίο χρησιμοποιείται πλέον ως προτασικό (και όχι τροπικό) επίρρημα. Πρόκειται κατ' ουσίαν για μεταβολή των ορίων συνδεσμικότητας του επιρρήματος, ώστε να αναφέρεται και να αφορά σε ολόκληρη την πρόταση και όχι μόνο σε αυτό καθ' αυτό το ρήμα. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η περαιτέρω αύξηση της συχνότητας των περιπτώσεων στις οποίες το επίρρημα καταλαμβάνει την αρχική θέση στην πρόταση, χρωματίζοντάς την εξ ολοκλήρου:

17. ἐκ δὲ τούτου τάχα δὴ καὶ ἄλλοι τινὲς ἔλεγον ἐν τοῖς μυρίοις ὡς οὐ χρὴ τοῖς ἱεροῖς χρήμασι χρῆσθαι (Ξενοφ. *Ελλην.* 7.4 [προτασικό επίρρημα])
18. οὐ πολλοῦ δὲ χρόνου μεταξὺ γενομένου κραυγὴ τε ἐγένετο ἔνδον καὶ ἔφευγον οἱ μὲν καὶ ἔχοντες ἅ ἔλαβον, τάχα δὲ τίς καὶ τρωμένος (Ξενοφ. *Κύρ. Ανάβ.* 5.2 [αρχική θέση & προτασικό επίρρημα])

19. *τάχ' οὖν ἂν τις τῶν σφόδρα τοῖς λεγομένοις ἐνόχων ὄντων ἀγανακτήσας ἐρωτήσκειν* (Ισοκρ. Περὶ εἰρ. 57 [αρχική θέση & προτασικό επίρρημα])

Η πορεία προς γραμματικοποίηση διαφαίνεται επίσης από την τάση τού επιρρήματος να συμμετέχει στον σχηματισμό φραστικών μονάδων ή στερεότυπων φράσεων, οι οποίες αποκτούν μεγαλύτερη ή μικρότερη αυτονομία από το συντακτικό περιβάλλον. Σε μικρό βαθμό αυτό αρχίζει να γίνεται αισθητό από τον εξαιρετικά συχνό συνδυασμό *τάχ' ἂν*, ο οποίος μερικές φορές χρησιμεύει ως απλή απάντηση χωρίς να ακολουθείται από ρήμα, ενώ σε διαλόγους οι φράσεις *τάχ' ἂν τις εἴποι*, *τάχ' ἂν τις θαυμάσειεν*, *τάχ' ἂν τινες φήσειαν* αποτελούν συνήθη τρόπο εισαγωγής τῆς αντίθετης άποψης.

20. *ΞΕ. (...) ἢ τοῦτο καὶ τὸ ὄν ὡς δὴ ἄττα ὀνόματα ἐφ' ἐνὶ γένει διανοεῖσθαι δεῖ; ΘΕΑΙ. τάχ' ἂν* (Πλάτ. Σοφιστ. 225c [απλή απάντηση χωρίς ρήμα])

21. *ΦΙΛ. οὐδέ γάρ ὁ σὸς νοῦς, ὃ Σώκρατες, ἔστι τάγαθόν, ἀλλ' ἔξει πού ταῦτά ἐγκλήματα. ΣΩ. τάχ' ἂν, ὃ Φίληβε, ὃ γ' ἐμός* (Πλάτ. Φίληβ. 22c [απλή απάντηση χωρίς ρήμα])

22. *ἐνήγε γάρ ὁ γεραίτατος τῶν ἀρχιερέων Ἄνανος, ἀνὴρ σωφρονέστατος καὶ τάχα ἂν διασώσας τὴν πόλιν, εἰ τὰς τῶν ἐπιβούλων χεῖρας ἐξέφυγεν* (Φλ. Ἰώσηπος *Ιουδ. πόλ.* 4.151 [συνοδεύει μετοχή])

Αν και ο συνδυασμός *τάχ' ἂν* δεν σταθεροποιήθηκε ποτέ μέχρι του σημείου να μετατραπεί σε φραστική μονάδα (για λόγους που θα αναπτυχθούν παρακάτω), είναι φανερό ωστόσο η αυξημένη λειτουργία του αυτή τη χρονική περίοδο ως καταφατικού δείκτη. Εντούτοις, ακόμη περισσότερο έλκει την προσοχή τού γλωσσολόγου η σύνδεση του επιρρήματος *τάχα* με το συνώνυμό του *ἴσως*, η οποία συναντάται στις φράσεις *τάχα (δ') ἴσως*, *ἴσως τάχα* και σπανιότερα *τάχα δ' ἂν ἴσως*. Μολονότι τα δύο επιρρήματα είναι συνώνυμα, ο συνδυασμός τους δεν λειτουργεί σωρευτικά ούτε πρέπει να θεωρηθεί πλεοναστικός, αλλά ενδεικτικός τῆς μείωσης του σημασιακού φορτίου τού επιρρήματος λόγω αυξημένης συχνότητας. Στην πραγματικότητα, η ασυνεχής φραστική μονάδα *τάχα (δ') ἴσως* συμπεριφέρεται ως ένα επίρρημα, καθώς ο ομιλητής δεν ενδιαφέρεται για τη σημασιακή της διαφάνεια, δηλαδή την ανάλυση των συστατικών της, αλλά τη χρησιμοποιεί σε περιβάλλοντα όπου η προηγούμενη λειτουργία τού *τάχα* (με τη σημασία «γρήγορα, αμέσως») θα ήταν αδύνατη¹⁴.

14. Η Bybee (2003) υπογραμμίζει εύστοχα: “*Η ίδια διαδικασία εφαρμόζεται στη γραμματικοποίηση φράσεων – σταδιακά αποκτούν αυξανόμενη ανεξαρτησία από τα συστατικά τους μορφήματα και από άλλες εκφάνσεις τῆς ίδιας [συντακτικής] κατασκευής*”. Για τον ρόλο τῆς συχνότητας και τῆς επανάληψης βλ. επίσης Gronemeyer 1999: 35.

Αυτή η πτυχή τής γραμματικοποίησης είναι πρόδηλη στα παραθέματα που ακολουθούν, τα οποία εκτείνονται από τον 5ο αιώνα π.Χ. ως τον 4ο αιώνα μ.Χ.

23. *τάχα τοίνυν ἂν ἴσως και τοῦτό τις αὐτῶν εἴποι* (Δημοσθ. *Περί στεφ.* 83 [τα συστατικά είναι ακόμη χωριστά, το δε *τάχα* έχει εμφατικό ρόλο])
24. *τάχα δὲ ἴσως και διὰ τὴν σκληρότητα τῶν κεγχραμίδων ἐν τῇ τούτων καταργασία πονοῦσι ταχέως οἱ ὀδόντες* (Αριστ. *Προβλ.* 931a [τα συστατικά συμπεριφέρονται ως μονάδα, ενώ δεν προκαλείται αμφισημία από το ομόρριζο *ταχέως*, από το οποίο το *τάχα* διακρίνεται τώρα σαφώς])
25. *και εἰ γνώμη ἁμάρτοι, τοῖς αὐτοῦ κακοῖς ὀλοφυρθεῖς τάχ' ἂν ἴσως και τοῖς ἔμοις ἀγαθοῖς ποτε βουληθεῖη ἀθῆτις φθονῆσαι* (Θουκ. *Ιστ.* 6.78 [η ασυνεχής μονάδα λειτουργεί πρώιμα ως προτασικό επίρρημα συνοδευόμενο από δυναμική ενκτική, όπως συνέβαινε με το απλό *τάχα*])
26. *πάλιν γὰρ και τοῦτο ἐφ' ἑτέρων και κατ' ἄλλον καιρὸν τάχα ἴσως ἔσται* (Ερμογ. *Περί ιδεῶν λόγ.* 2.9 [η αυτονόμηση της φράσεως είναι τέτοια, που της επιτρέπει να συνταχθεῖ ακόμη και με μέλλοντα])
27. *και τάχα τις ὑμῶν ἴσως ἐρεῖ* (Ιωάνν. Χρυσόστ. *Ομιλ.* 59.413)

Οι παρατηρήσεις αυτές εστιάζουν τη σημασιακή εξέλιξη του επιρρήματος στην ενσωμάτωση του πιθανολογικού υπονοήματος των συμφραζομένων και, περαιτέρω, στη μετατροπή τού *τάχα* σε προτασικό επίρρημα. Με αυτή τη μετακίνηση το επίρρημα τέθηκε ουσιαστικά καθ' ὁδόν προς γραμματικοποίηση, όπως επιμαρτυρείται από την αύξηση της συχνότητας χρήσεως, τη διεύρυνση της πραγματολογικής του εμβέλειας [pragmatic scope] και τη συμμετοχή του στον σχηματισμό φραστικών μονάδων με μεγαλύτερη ή μικρότερη σταθεροποίηση. Ωστόσο, αυτή η πορεία δεν επρόκειτο να ολοκληρωθεί.

5. Φάση 3: αποσύνδεση και νέα μεταβολή

Η γραμματικοποίηση ενός προτασικού επιρρήματος συνεπάγεται συνήθως την ενσωμάτωσή του σε φραστικές μονάδες ή την τροπή του σε δείκτη ομιλίας (πβ. *πράγματι, έτσι, ουσιαστικά, αγγλ. actually, indeed* κ.ά.). Το γεγονός ότι το επίρρημα *τάχα* δεν έφθασε ως το αναμενόμενο τέρμα αυτής της διαδικασίας δεν προσκρούει στις αρχές τής γραμματικοποίησης ούτε αντιβαίνει στη μονοδρομικότητα [unidirectionality] που της αποδίδεται από τη θεωρία¹⁵. Εφόσον η επανάλυση πρέπει να τροφοδοτείται διαρκώς από το συντακτικό περιβάλλον, τα επί μέρους στάδια είναι δυνατόν να συνυπάρχουν, διότι η παραδεδομέ-

15. Hopper & Traugott 1993: κεφ. 5. Μερικοί γλωσσολόγοι αρνούνται οποιαδήποτε πιθανότητα αντιστροφής τής διαδικασίας (λ.χ. Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991: 149-50).

νη ανάλυση εφαρμόζεται σε όλα τα δείγματα, ενώ η νεότερη μόνο σε υποσύνολό τους μέχρις ότου καθιερωθεί¹⁶. Αν οι όροι που ευνοούσαν τη γραμματικοποίηση μεταβληθούν, το στοιχείο μπορεί να αποσυνδεθεί από τη διαδικασία.

Αυτό που έπληξε καίρια την πορεία του επιρρήματος *τάχα* προς γραμματικοποίηση ήταν η σταδιακή εξαφάνιση των δυνητικών εγκλίσεων, οι οποίες σπάνιζαν ήδη από την εποχή των Πτολεμαίων και βαθμηδόν παραχωρούσαν τη θέση τους σε παρωχημένους χρόνους¹⁷. Η στενή σύνδεση του *τάχα* με δυνητική ευκτική, η οποία συνέβαλε ουσιωδώς στην πρώτη μεταβολή σημασίας, είχε επιπλέον οδηγήσει στον σχηματισμό ασυνεχών φραστικών μονάδων (*τάχα (δ') ἴσως, τάχ' ἄν κ.ά.*), που τώρα μένουν κατά κάποιον τρόπο μετέωρες:

28. *εἰ μὲν οὖν συμβεβήκει πάνδημον γεγονέναι τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν ἀλλοτριότητα τοῦ δήμου, τάχα ἴσως ἔδοκεῖτε καὶ ὑμεῖς εὐλόγως ἐπίμονον καὶ δυσπαράιτητον ἔχειν τὴν ὀργήν*
(10ος αι. μ.Χ., Κωνστ. Ζ' Πορφυρ. *Περὶ πρεσβ.* 335 [παρατατικός αντί δυνητικής εγκλίσης])

Καθώς το επίρρημα *τάχα* αποσυνδέεται από οποιαδήποτε σταθερή συσχέτιση με εγκλίση, η σημασιακή του εξέλιξη βαίνει προς περαιτέρω υποκειμενοποίηση. Ως αποτέλεσμα της ένταξής του σε περιβάλλοντα που εξέφραζαν όχι μόνο την πιθανότητα αλλά και την αμφιβολία, το επίρρημα αρχίζει να δηλώνει την αμφισβήτηση εκ μέρους τού ομιλητού. Ως εκ τούτου, η σημασία «δήθεν», που ενισχύεται ιδιαίτερα από συμφραζόμενα στα οποία αποτυπώνεται κυρίαρχη η υποκειμενική γνώμη (π.χ. συμπληρωματικές προτάσεις εισαγόμενες με τον σύνδεσμο *ως*), σταθεροποιείται από την ελληνιστική εποχή, όταν οι δυνητικές εγκλίσεις είχαν ήδη χάσει μεγάλο μέρος τού συντακτικού τους ρόλου. Έκτοτε η παρουσία αυτής της τρίτης σημασίας καταγράφεται ολοένα και τακτικότερα, η δε συχνή εμφάνιση του *τάχα* σε ερωτήσεις αμφιβολίας οδηγεί επιπλέον στην απορηματική σημασία «άραγε»¹⁸:

29. *ὁ μὲν Λούκιος κατεψηφίσθη ὡς τάχα πολλά ἐκ τῆς λείας σφετερισάμενος, Ἄφρικανὸς δὲ ὡς ἐπιεικεστέρως τὰς συνθήκας διὰ τὸν υἱὸν ποιησάμενος, τὸ δ' ἄληθές διὰ φθόνον* (2ος αι. μ.Χ., Δίων Κάσσ. *Ρωμ. Ιστ.* 290)
30. *ἀφικομένους δὲ τοὺς Ἀθηναίους ὑποπιεῦσαι δοκοῦσιν ὡς τάχα νεωτερίσοντας* (2ος αι. μ.Χ., Πανσ. *Ελλ. περιήγ.* 4.24)
31. *εὐρόμεν βῆλον ἐν τῇ θύρᾳ βαπτὸν ἐν ᾧ ἐξωγράφητο ἀνδρείκελόν τι εἰδωλοειδές, ὃ ἔλεγον τάχα ὅτι Χριστοῦ ἦν τὸ ἐκτύπωμα ἢ ἐνὸς τῶν ἁγίων* (4ος αι. μ.Χ., Επιφάν. *Επιστ. Ιωάνν. Αιλείας* 43.429)

16. Hopper & Traugott 1993: 2-4· Harris & Campbell 1995: 72.

17. Schwyzer & Debrunner 2002[1950]: 426.

18. Μπαμπινιώτης 1969: 205.

32. ἴσως δὲ μεταγνοῦς τάχα ἑαυτὸν διωρθώσατο ἢ οἱ αὐτοῦ μαθηταί (7ος αι. μ.Χ., Ἰωάνν. Δαμασκ. *Περὶ αἰρέσεω*. 72 [η νέα σημασία τού τάχα και η αποσύνδεσή του από το πρώην συνώνυμο ἴσως τούς επιτρέπει να συνυπάρξουν στην πρόταση χωρίς κίνδυνο συγχύσεως])
33. τάχα οὐκ ἔμαθεν οὗτος ὅτι ἐσφράγισμαι; ἄρα ἀγνοεῖ ὅτι παρθένος εἰμι; (6ος αι. μ.Χ., Ρωμ. Μελωδ. *Ἐτερον κοντάκ. ευαγγελ. Θεοτόκ. 9.5* [«ἀράγε»])

Στην πρόωμη μεσαιωνική Ελληνική έχει επίσης την αφετηρία της η φράση *τάχα μου*, που μερικές φορές χρησιμοποιείται επαναληπτικά για να δηλώσει αμφισβήτηση. Η σύνδεση των στοιχείων της αφορμήθηκε από προτάσεις στις οποίες η αντωνυμία *μου* ήταν αρχικά συμπλήρωμα ρήματος ή ονόματος και ετίθετο αμέσως μετά το επίρρημα *τάχα*. Η συμπαράθεση των δύο λέξεων ενισχύθηκε πραγματολογικά από το πιθανολογικό υπονόημα του συγκεκριμένου και έφθασε να εκφράζει αμφιβολία ή ψευδή δικαιολογία. Παράλληλα, η αντωνυμία *μου* κατέληξε να λειτουργεί απλώς ως συμπλήρωμα του επιρρηματος (κλιτικό), στερούμενη κάθε άλλου συντακτικού ρόλου. Ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα παραθέματα:

34. *καὶ τάχα μου καταγέλασεται τις καὶ ἔρει, τί λέγεις;* (Ἰωάνν. Χρυσόστ. *Ομιλ. 60.464* [η αντωνυμία είναι ακόμη συμπλήρωμα του ρήματος])
35. *τάχα μου τῆς θυγατρὸς ἢ συμφορὰ καὶ τὴν τούτου νενίκηκε δύναμιν* (Βασίλ. *Λογ. 41 252* [η αντωνυμία είναι συμπλήρωμα του ονόματος, αλλά δεν τίθεται στην αναμενόμενη θέση: *τῆς θυγατρὸς μου* – ένδειξη σταθεροποιήσεως της φράσης])
36. *ὁ Φαρισαῖος κριτὴς ἀνθ' ἰκέτου παραγενόμενος, ὡς τῷ Θεῷ συνδικάζων τοῦ τελώνου καταφαίνεται· ὃς τάχα μου τὴν εὐχαριστίαν μολύνει παρῶν* (αυτόθι 380 [η αντωνυμία αποσυνδέεται από το όνομα, *τὴν εὐχαριστίαν μου*, για να ενισχύσει την απόδοση της ψευδούς δικαιολογίας που εισάγεται με το *τάχα* – παράθεμα ιδιαίτερης σπουδαιότητας, επειδή επιχειρεῖ να μεταφέρει προφορικό λόγο]).

6. Συμπεράσματα

Οι μεταβολές σημασίας τού επιρρηματος *τάχα* στις διάφορες φάσεις τής ιστορίας του δεν συνιστούν εφαρμογή κάποιας σημασιολογικής τάσεως ευρέος φάσματος, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη δυναμική τού συγκεκριμένου και την πορεία προς γραμματικοποίηση. Η συστηματική μελέτη αυτής της εξέλιξης επιβεβαιώνει περαιτέρω τη διαπίστωση ότι οποιαδήποτε επινόηση νόμων που να περιγράφουν τη σημασιακή μεταβολή στερείται προβλεψιμότητας, στηρίζεται συνήθως σε πενιχρά ή μονόπλευρα δεδομένα και δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα. Συχνά τα σχήματα που καλούμε *μεταφορά* και *μετωνυμία*, τα οποία βασίζονται στις αριστοτελικές κατηγορίες τής ομοιότητας και της συνέχειας,

αποκτούν αξία μόνον αφού η μεταβολή έχει διαπιστωθεί και εφόσον υπάρχουν στοιχεία που ευνοούν την ταξινόμησή της.

Εντούτοις, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ταξινόμηση ή η πρόβλεψη της μεταβολής έχουν μικρότερη βαρύτητα από την ερμηνεία της. Η ακόλουθη παρατήρηση διατηρεί την ισχύ της: “Το γεγονός ότι η μεταβολή δεν είναι πλήρως προβλέψιμη δεν συνεπάγεται ότι είναι τυχαία ή ότι τα όριά της δεν μπορούν να διατυπωθούν”¹⁹. Η συνολική εξέταση του επιρρήματος *τάχα* και των συμφραζομένων του ανέδειξε επίσης τον ρόλο της υποκειμενοποίησης και της μεταφοράς μέρους του σημασιακού φορτίου από το πιθανολογικό υπονόημα της προτάσεως στην ίδια τη λέξη²⁰.

Από τη διερεύνηση όλων των παραμέτρων προέκυψαν τα εξής:

1. Η μεταβολή από τη Φ1 στη Φ2 («γρήγορα, αμέσως» → «ίσως, πιθανόν») προωθήθηκε από τη συχνή παρουσία του επιρρήματος σε περιβάλλον που εξέφραζε ή υποδήλωνε πιθανότητα (λ.χ. υποθετικοί λόγοι), καθώς και από τη σύνδεσή του με δυνητικές εγκλίσεις.
2. Κατά τη Φ2 παρατηρούμε ενίσχυση της τάσης προς γραμματικοποίηση, η οποία επιμαρτυρείται από την τροπή του επιρρήματος σε προτασικό (επανανάληψη), από την εμφανή επέκταση του συγκειμένου του σε συνδυασμό με την αύξηση της συχνότητας χρήσεως και από τη συμμετοχή του στον σχηματισμό ασυνεχών φραστικών μονάδων (λ.χ. *τάχα ίσως*) με μεγαλύτερη ή μικρότερη αυτονομία.
3. Η πορεία αυτή διακόπηκε από την εξασθένηση και, τελικά, την ουσιαστική εξαφάνιση των μορφολογικών τύπων των δυνητικών εγκλίσεων μετά την ελληνιστική εποχή. Το επίρρημα *τάχα* κινήθηκε προς περαιτέρω υποκειμενοποίηση (Φ3: «δήθεν», «άραγε»).

Εν τέλει, σε κάθε μελέτη σημασιακής αλλαγής αποδεικνύεται ζωτικός ο ρόλος της επισταμένης εξέτασης εκτενούς γλωσσικού υλικού, κατ’ εξοχήν δε των συμφραζομένων της λέξεως. Η εμφάνιση ενός γλωσσικού στοιχείου σε διαφορετικά περιβάλλοντα δεν συσσωρεύει σημασίες, αλλά αποσαφηνίζει τα όριά του, εξειδικεύει τις χρήσεις του, αποκαλύπτει τις συνδέσεις του και τη σύσταση του συγκειμένου του. Όταν αυτά διευκρινιστούν ικανοποιητικά, τότε έχουμε τη δυνατότητα, όχι απλώς να παρατηρήσουμε την ακολουθία των σημασιών, αλλά και τους δρόμους που οδήγησαν κάποτε στις μεταβολές τους και έτσι να τις ερμηνεύσουμε.

Θεόδωρος Μωυσιάδης
Κέντρο Λεξικολογίας
email: moisiadis@lexicon.gr

19. Harris & Campbell 1995: 6.

20. Οι Traugott & Dasher χαρακτηρίζουν την υποκειμενοποίηση ως “τον κύριο μηχανισμό σημασιακής αλλαγής” (2001: 279).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, S. 2000: "A lovely little example". Στο O. Fischer, A. Rosenbach & D. Stein (εκδ.), *Pathways of Change: Grammaticalization in English*. Amsterdam: John Benjamins, 39-66.
- Ανδριώτης, Ν. 1960: *Παράλληλοι σημασιολογικοί εξελίξεις εις την Ελληνικήν και εις άλλας γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα αρ. 5.
- Bybee, J. 2003: "Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency". Στο R. Janda & B. Joseph (εκδ.), *Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 602-623.
- Bybee, J., Perkins, R. D. & Pagliuca, W. 1994: *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chantraine, P. et al. 1968-1980: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, vol. 2. Paris: Klincksieck.
- DeLancey, S. 1993: "Grammaticalization and linguistic theory". Στο J. G. de García & D. Rood (εκδ.), *Proceedings of the Mid-America Linguistics Conference*. Colorado: University of the Colorado Press, 1-22.
- Eckardt, R. 2002: "Semantic change in grammaticalization". Στο G. Katz, S. Reinhard & P. Reuter (εκδ.), *Sinn & Bedeutung IV, Proceedings of the 6th Annual Meeting of the Gesellschaft für Semantik*. University of Osnabrück, 53-67.
- Gronemeyer, C. 1999: "On deriving complex polysemy: the grammaticalization of *ger*". *English Language and Linguistics* 3, 1-39.
- Haiman, J. 1994: "Ritualization and the development of language". Στο W. Pagliuca (εκδ.), *Perspectives on Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins, 3-28.
- Harris, A. C. & Campbell, L. 1995: *Historical Syntax in Cross-linguistic Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B., Claudi, U. & Hünnemeyer, F. 1991: *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hopper, P. & Traugott, E. C. 1993: *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humbert, J. 1954²: *Syntaxe grecque*. Paris: Klincksieck [1957, μτφρ. Γ. Κουρμούλη, Αθήνα].
- Joseph, B. 2003: "Morphologization from syntax". Στο R. Janda & B. Joseph (εκδ.), *Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 472-92.
- Lehmann, C. 1995: *Thoughts on Grammaticalization*. München: Lincom Europa.
- Meillet, A. 1912: "L'évolution des formes grammaticales". *Scientia* 12. Αναδημ. στο A. Meillet 1921: *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion, 130-49.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1969: *Ο διά συνθέσεως υποκορισμός εις την Ελληνικήν*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου.

- Pagliuca, W. (εκδ.) 1994: *Perspectives on Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Schwyzler, E. & Debrunner, A. 1950: *Griechische Grammatik II: Syntax und syntaktische Stilistik*. München: C. H. Beck [2002, μτφρ. Γ. Παπασίμπα & Π. Χαιρόπουλου, Αθήνα: Παπαδήμας].
- Timberlake, A. 1977: "Reanalysis and actualization in syntactic change". Στο C. N. Li (εκδ.), *Mechanisms of Syntactic Change*. Austin: University of Texas Press, 141-177.
- Traugott, E. C. 1989: "On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change". *Language* 65, 31-55.
- Traugott, E. C. 1995: "The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization". <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>.
- Traugott, E. C. & Dasher, R. B. 2001: *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, E. C. & König, E. 1991: "The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited". Στο E. C. Traugott & B. Heine (εκδ.), *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins, 189-218.